

საქართველოს ისტორიული და სამართლებრივი როლი კავკასიის ერთიანობისათვის 1917-1918 წლებში

სტატია ეძღვნება კავკასიის რეგიონის ერთიანობის საკითხს 1917-1918 წლებში. სტატიაში განხილული და გაანალიზებულია ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკის ჩამოყალიბებისა და დაშლის ისტორიული და სამართლებრივი საფუძვლები. წარმოჩენილია თუ რა პრობლემები და გამოწვევები არსებობდა ამ პერიოდში როგორც საქართველოში, ასევე, მთლიანად ამიერკავკასიაში. სტატიაში წარმოჩენილია კავკასიის რეგიონის ერთიანობა და მისი მიმართება ევროპასთან, ასევე, მისი კონსტიტუციური რეგულირების შესაძლებლობები. სტატია გამოკვეთს საქართველოს სახელმწიფოს მნიშვნელობასა და ქართველი ხალხის ისტორიულ და სამართლებრივ როლს კავკასიის რეგიონის საკითხების წარმართვასა და ხელმძღვანელობაში.

საკვანძო სიტყვები: ამიერკავკასია, ერთიანობა, დამოუკიდებლობა, კომისარიატი, სემი.

1. შესავალი

ძირითადი გეოგრაფიული განსაზღვრების მიხედვით, კავკასია მთიანი რეგიონია შავი და კასპიის ზღვის სანაპიროთა შორის. თუმცა, ეს მარტივი გეოგრაფიული განსაზღვრება მონიშნავს დაზუსტებას.¹ მაგალითად, თუ შევეცდებით რეგიონის გამიჯვნას ბოლო საუკუნეების ისტორიისა და დემოგრაფიული ფაქტორების გათვალისწინებით, საზღვარი ბუნებრივად გაივლის კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე ან მის მოსაზღვრე დაბლობებზე, რომლებიც გამოყოფს ჩრდილოეთ კავკასიის მკვიდრი ხალხების საცხოვრებელ არეალს რუსებით დასახლებული ჩრდილოეთი მიწებისაგან.

XX საუკუნის მიწურულის პოლიტიკური ტერმინოლოგიით, საზღვარი ემთხვევა ჩრდილო კავკასიის ავტონომიების საზღვარს კრასნოდარისა და სტავროპოლის მხარეებთან, საინდანაც იწყება საკუთრივ რუსეთი. დასავლეთით სასაზღვრო არეალს წარმოადგენს რეგიონი, სადაც ერთმანეთს ხვდება, ერთი მხრივ, თურქული, მეორე მხრივ კი ქართული და სომხური მოსახლეობით დასახლებული ტერიტორია.

სამხრეთი საზღვარი უფრო ძნელი განსაზღვრია, რადგან დემოგრაფიული თვალსაზრისით, მდინარე არაქსის (რომელიც პოლიტიკურ საზღვარს წარმოადგენს) ორივე ნაპირი აზერბაიჯანელებითაა დასახლებული.

დღევანდელი პოლიტიკური რუკის თანახმად, კავკასიის რეგიონი მოიცავს სამ სახელმწიფოს – სომხეთს, აზერბაიჯანს და საქართველოს – და მეოთხე სახელმწიფოს ნაწილს, რამდენადაც ჩრდ. კავკასია (ადიღე, ყარაჩაი-ჩერქეზეთი, ყაბარდო-ბალყარეთი, ჩრდილოეთ ოსეთი, ინგუშეთი, ჩეჩნეთი და დაღესტანი) რუსეთის ფედერაციის ნაწილია. თუმცა, განსახილველი თემა შეეხება უშუალოდ საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის ინტერესების დაახლოების საკითხებს, დამოუკიდებლობასა და ამ თვალსაზრისით რეგიონის გაძლიერების მნიშვნელობას.

* ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის დოქტორანტი.

¹ საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, ენციკლოპედიური განმარტება, <<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=5&t=18705>> [19.11.2022].

საუკუნეების მანძილზე, ცხინვალის რეგიონის/ყოფილი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის ტერიტორიები მუდმივად შედიოდა ერთიანი საქართველოს სამეფოს, ქართლის ან ქართლ-კახეთის სამეფოს შემადგენლობაში, ხოლო შემდგომ ცარიზმის რუსეთის პირობებში ის შიდა ქართლში შექმნილ „ოსეთის ოკრუგს“ წარმოადგენდა. ცხინვალის რეგიონი, ისტორიული სახელით – სამაჩაბლო, ყოველთვის ქართული სახელმწიფოს ნაწილი და ერთიანი სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული იყო. ჯერ კიდევ ქართლის სამეფოს წარმოქმნიდან (ძვ.წ. IV ს-ის დასასრული) შიდა ქართლი ქვეყნის ცენტრალური საერისთავო იყო. აქ უძველესი დროიდან ქართველები სახლობდნენ და სამაჩაბლოს ტერიტორიაც იყო ქართული კულტურული სივრცის განუყოფელი ნაწილი, რაზეც მოწმობს ქართული² და უცხოური³ ისტორიული წყაროები და რეგიონში აღმოჩენილი მრავალი ხელოვნების ნიმუში⁴.

აფხაზეთის ტერიტორიაც ოდითგანვე კოლხეთის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა. ისტორიული წყაროებით დასტურდება, რომ ამ ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ ძვ. I ათასწლეულში ცხოვრობდნენ ქართველური ტომები, ეთნიკური კუთვნილების მიხედვით გაურკვეველ ტომებთან ერთად. ცარიზმის პერიოდში შეიქმნა – სოხუმის ოკრუგი, რომელიც ქუთაისის გუბერნიაში შედიოდა. ქართულ სამეფო-სამთავროებს შორის აფხაზეთი ყველაზე დიდხანს ებრძოდა რუსეთის დამკვიდრებას საქართველოში და საკუთრივ აფხაზეთში. ამის მაგალითია ქართველი და აფხაზი ხალხის მრავალრიცხოვანი აჯანყებები რუსეთის იმპერიის წინააღმდეგ. სწორედ ამან განაპირობა ის ფაქტი, რომ რუსეთმა ქართულ სამეფო – სამთავროებს შორის აფხაზეთის სამთავროს გაუქმება ყველაზე გვიან მოახერხა.⁵ შესაბამისად, ნაშრომში განსახილველი საკითხები საქართველოსთან მიმართებით, ცხადია გულისხმობს ორივე განუყოფელ ტერიტორიას, როგორც აფხაზეთის, ასევე ცხინვალის რეგიონის/ყოფილი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის ტერიტორიებს⁶, რომლებიც ამჟამად ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.

კავკასიის რეგიონი ხშირად განიხილებოდა გეოპოლიტიკური ინტერესების კონტექსტში და კავკასიის ერთიანი სულისკვეთების მიღწევაც ხშირად სირთულეს წარმოადგენდა. ისტორიულად, ერთიანი საქართველო ყოველთვის ცდილობდა კავკასიის ერთიანობასა და განმტკიცებაშიც გარკვეული წვლილი შეეტანა. განსაკუთრებულად უნდა გამოიყოს საქართველოს როლი 1917-1918 წლებში რუსეთიდან გამოსვლის შემდეგ კავკასიის ერთიანობის შენარჩუნებისათვის. შესაბამისად, განსახილველი საკითხის მეთოდოლოგიაც სწორედ ამ პერიოდის ისტორიულ გაანალიზებაზეა დაფუძნებული. მართალია ეს პროცესი დიდხანს არ გაგრძელებულა, მაგრამ მნიშვნელოვანია მისი არსებობის საფუძვლები, რაც შესაძლებელია, ახლებურად გაანალიზდეს დღევანდელი გადმოსახედიდან.

² ლეონტი მროველი (XI ს.), ჯუანშერი (XI ს.), „დაცვის სიგელი“ (654) ვახუშტი ბატონიშვილი (XVIII ს.) და სხვ.

³ სომეხი ანონიმი ავტორი (VII ს.), ფლავიუს არიანე (86-160), პროკოფი კესარიელი (507-562), ლევ ისავრიელი (716-741), ნიკოლოზ მისტიკოსი (925) და სხვ.

⁴ ძვ. წ. VII საუკუნის ე.წ. ცხინვალის საგანძური, რომელიც იდენტურია დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილი საგანძურისა), ქართული ტომონიმიკა და ეპიგრაფიკული წარწერები ტაძრებზე (ნიქოზი (V-XVIII სს.), არმაზი (864), ყანჩაეთის კაბენი (IX ს.), წირქოლი (IX ს.), ბიეთი (IX ს.), ერედვი (906), დოდოთის ცხრაკარა (X ს.), კვაისის ჯვრის ეკლესია (X ს.), ქასაგინა (X ს.), სოხთა (X-XI სს.), იკორთა (1172) და სხვ.

⁵ საქართველო, ენციკლოპედია, ტომი I, თბ., 2007, 250.

⁶ საქართველოს კანონი „ოკუპირებული ტერიტორიების შესახებ“, სსმ, 28, 23/10/2008.

2. ისტორიული ვითარება

1914 წელს დანყებული პირველი მსოფლიო ომი რუსეთის იმპერიისათვის წარუმატებელი აღმოჩნდა. მართალია, კავკასიის ფრონტზე ოსმალეთი დაამარცხა, მაგრამ მთავარ ფრონტზე – გერმანიასთან მიძიმე მარცხი განიცადა. ამას მოჰყვა 1917 წლის თებერვლის რევოლუცია და მეფის ხელისუფლების დამხობა. 1917 წლის შემოდგომიდან, ბოლშევიკების მიერ ხელისუფლების ხელში ჩაგდების შემდეგ, რუსეთი სამოქალაქო ომის პირობებში აღმოჩნდა.⁷

დაიწყო ამიერკავკასიის რუსეთისგან ფაქტობრივი ჩამოშორების პროცესი. 1917 წლის 7 ნოემბერს ბოლშევიკებმა რუსეთში დროებითი მთავრობა დაამხეს და გამოაცხადეს რუსეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა. 1917 წლის 14 ნოემბერს დაარსდა ამიერკავკასიის კომისარიატი, რომელიც ბოლშევიკურ მთავრობას არ ემორჩილებოდა, მაგრამ ელოდებოდა რუსეთის დამფუძნებელი კრების მოწვევას.

1918 წლის 5 იანვარს რუსეთის დამფუძნებელი კრება შეიკრიბა, ბოლშევიკები იქ უმცირესობაში იყვნენ და მეორე დღესვე დამფუძნებელი კრება დაითხოვეს.⁸ საპასუხოდ სამხრეთ კავკასიაში 1918 წლის 10 თებერვალს საკანონმდებლო ფუნქციებით აღჭურვილი ამიერკავკასიის სეიმი შეიქმნა. მასში შედიოდნენ სამხრეთ კავკასიიდან რუსეთის დამფუძნებელი კრებისათვის არჩეული დელეგატები.⁹

1918 წლის იანვარ-თებერვალში კავკასიის ფრონტი რუსეთის არმიამ მიატოვა. ამიერკავკასიის მთავრობა კი ოსმალეთის სამხედრო ნაწილების შეჩერებას მოლაპარაკების გზით ცდილობდა. აღსანიშნავია, რომ საქართველო ცდილობს ევროპის ქვეყნებთან მჭიდროდ დაახლოებას. ძლიერ ევროპულ ქვეყნებში საქართველოს წარმომადგენლობის ყოფნა, რომელიც ასევე დაფარავდა სკანდინავიურ ქვეყნებსაც, გადამწყვეტ მნიშვნელობას ატარებდა საქართველოს ინტერესებისთვის. აღნიშნულს მოწმობს ივანე ჯავახიშვილის ვიზიტი სტოკჰოლმში. ასევე მოლაპარაკებების წარმოება გერმანიის საელჩოსთან.¹⁰

1918 წლის 14 მარტს ტრაპიზონში ამიერკავკასიის დელეგაციასა და ოსმალეთის იმპერიას შორის სამშვიდობო კონფერენცია გაიმართა. ამიერკავკასიის სეიმის დელეგაცია, აკაკი ჩხენკელის ხელმძღვანელობით, ცდილობდა პირველი მსოფლიო ომის წინანდელი საზღვრების შენარჩუნებას, ოსმალეთი კი 1918 წლის 3 მარტს რუსეთის ბოლშევიკური ხელისუფლების მიერ გაფორმებული ბრესტის ზავის¹¹ პირობებს იშველიებდა და მოითხოვდა ყარსის, არდაგანისა და ბათუმის ოლქების გადაცემას¹². ამასთან, შესაძლოა კავკასიის მთლიანი დაპყრობაც ეცადა. ამიერკავკასიის სეიმის დელეგაციის ხელმძღვანელი, რომ ზემოაღნიშნულ ოლქებთან დაკავშირებით ბრესტის ხელშეკრულების პირობებს როგორც საქართველოს, ასევე მთლიანად ამიერკავკასიის ინტერესების საზიანოდ მიიჩნევდა, არ ცნობდა და ამას ოფიციალურად აფიქსირებდა¹³, მაშინდელი თურქული წყაროებიც ადასტურებს.

⁷ ინასარიძე კ., პატარა „ოქროს ხანა“, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921), რადიოდოკუმენტაცია, მიუნხენი, 1984.

⁸ გაზ. „ერთობა“, №30, 7/02/1918.

⁹ სილაგაძე ა., საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა (1917-1918), თბ., 2000, 64.

¹⁰ საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 17, აღწერა პირველი, საქმე №8036.

¹¹ ბრესტის საზავო ხელშეკრულება, ბრესტ-ლიტოვსკი, მუხლი IV, 3/03/1918.

¹² Bayur Y. H., History of Turkish Revolution, Vol. III, Part IV, Ankara, 1983, 173-178.

¹³ Hazırlayan Y., Tosun H. (eds.), International Symposium on the Relations of Ottoman Empire – Azerbaijan Duting the World War I and Islamic Army of the Caucasus, Papers, Ankara, 2021, 224, 407.

1918 წლის მარტსა და აპრილში ოსმალეთის ჯარმა დაიკავა ყარსის ოლქი, ერევნის გუბერნიის დიდი ნაწილი, ბათუმის ოლქი, ოზურგეთისა და ახალციხე-ახალქალაქის მაზრების ნაწილი.

1918 წლის 22 აპრილს ამიერკავკასიის სეიმმა ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკის დამოუკიდებლობა გამოაცხადა.¹⁴ 1918 წლის 11 მაისს ბათუმში საზავო მოლაპარაკებები განახლდა. ოსმალეთი ბრესტის ზავის პირობებით უკვე აღარ კმაყოფილდებოდა და მის მიერ დაკავებული ყველა ტერიტორიის დათმობას მოითხოვდა.

აზერბაიჯანელები უარს ამბობდნენ ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლაზე. ოსმალეთის მთავარ მოკავშირეს – გერმანიას არ მოსწონდა კავკასიაში ოსმალეთის გაბატონების პერსპექტივა და მზად იყო, საქართველოსთვის დაეჭირა მხარი. 1918 წლის 25 მაისს ამიერკავკასიის დელეგაციის თავმჯდომარე აკაკი ჩხენკელი საქართველოს ეროვნულ საბჭოს ატყობინებდა, რომ ოსმალეთის წინსვლის შეჩერება შესაძლებელი იქნებოდა საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებით.¹⁵

ამიერკავკასიის სეიმში შემავალი საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის პოლიტიკური პარტიები დიდხანს მსჯელობდნენ და საბოლოოდ 1918 წლის 26 მაისს ერთობლივად მიიღეს გადაწყვეტილება სეიმის თვითლიკვიდაცია გამოეცხადებინათ. ვითარება რთული აღმოჩნდა, ვინაიდან საქართველოს ტერიტორიის ნაწილი ოსმალებს ჰქონდათ დაკავებული და თბილისში არ გამოორიცხავდნენ, რომ თურქებს მთელი საქართველოს დაპყრობა მოენდომებინათ. ასევე, ამ დროისათვის თურქებს დაკავებული ჰქონდათ სომხეთის დიდი ნაწილი, აზერბაიჯანი კი უარს ამბობდა ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლაზე.

დამოუკიდებლობის გამოცხადებით საქართველოს შესაძლებლობა ეძლეოდა თავისი შეხედულებისამებრ ემოქმედა და, თუნდაც, გერმანიის დახმარების გამოყენებაც ეცადა. 1918 წლის 26 მაისს სალამოს კავკასიის მეფისნაცვლის ყოფილი სასახლის იმავე დარბაზში, სადაც ამიერკავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკის დაშლა გამოცხადდა, ჩატარდა საქართველოს ეროვნული საბჭოს გაფართოებული სხდომა, რომელმაც საქართველოს დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. სხდომა ნოე ჟორდანიამ გახსნა. მან თავის გამოსვლაში აღნიშნა, რომ „საქართველოს ახალი სახელმწიფო, რომელიც დღეს აღდგება, არ იქნება მიმართული არც ერთი ხალხის, არც ერთი სახელმწიფოს წინააღმდეგ. მისი მიზანია დღევანდელი ისტორიული ქართველებისაგან დაიფაროს თავისი თავი“.¹⁶ შესავალი სიტყვის შემდეგ სხდომის მონაწილეები საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტს გაეცნენ და დაამტკიცეს. 1918 წლის 26 მაისს საქართველოს დამოუკიდებლობა გამოცხადდა. ქვეყნის შიგნით ისინი უფრო მეტად მხარს უჭერდნენ „ცენტრალიზაციის“ პრინციპს.¹⁷

საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტი – დამოუკიდებლობის დეკლარაცია ცხადია ქვეყნის ისტორიაში არ არის რიგითი მოვლენა. საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტი შედგება ორი ნაწილისაგან: ის იწყება შესავლით, რომელშიც მოკლედაა გადმოცემული დამოუკიდებლობის გამოცხადების ისტორიული ვითარება, მას მოსდევს ძირითადი ნაწილი, რომელ-

¹⁴ ხუნდაძე მ., ამიერ-კავკასიის სეიმი, ახალი კვალი, თბ., 1918, 2-3.

¹⁵ აკაკი ჩხენკელის საიდუმლო წერილი 22 მაისი 1918, ქალაქი ბათუმი. საქართველოს ეროვნულ საბჭო №866, 25 მაისი, <<https://civil.ge/ka/archives/243561>> [19.11.2022].

¹⁶ ჟორდანიან ნ., ჩემი წარსული, თბ., 1990.

¹⁷ ავალიშვილი ზ., საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-21 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში, თბ., 1990, 17.

შიც ჩამოყალიბებულია ის ფუძემდებლური პრინციპები და ღირებულებები, რომელთაც ემყარება ახლად შექმნილი სახელმწიფო.

1918 წლის 26 მაისის დამოუკიდებლობის აქტი იწყება იმ ვითარების აღწერით, თუ როგორ აღმოჩნდა საქართველო რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში და რატომ აღიდგინა დამოუკიდებლობა:¹⁸ „მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში საქართველო არსებობდა, როგორც დამოუკიდებელი და თავისუფალი სახელმწიფო. მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულს ყოველ მხრით მტრისაგან შევიწროებული საქართველო თავისი ნებით შეუერთდა რუსეთს იმ პირობით, რომ რუსეთი ვალდებული იყო საქართველოს გარეშე მტრისაგან დაეცვა. რუსეთის დიდი რევოლუციის მსვლელობამ რუსეთში ისეთი შინაგანი წყობილება შექმნა, რომ მთელი საომარი ფრონტი სრულიად დაიშალა და რუსის ჯარმა დასტოვა ამიერკავკასია. დარჩნენ რა თავისი ძალღონის ამარად, საქართველომ და მასთან ერთად ამიერკავკასიამ თვით იდევს თავს საკუთარი საქმეების გაძლოლა და პატრონობა და შესაფერი ორგანოებიც შექმნეს, მაგრამ გარეშე ძალის ზეგავლენით ამიერკავკასიის ერთი შემაერთებული კავშირი დაირღვა და მით ამიერკავკასიის პოლიტიკური მთლიანობაც დაიშალა. ქართველი ერის დღევანდელი მდგომარეობა აუცილებლად მოითხოვს, რომ საქართველომ საკუთარი სახელმწიფოებრივი ორგანიზაცია შექმნას, მისი საშუალებით გარეშე ძალის მიერ დაპყრობისაგან თავი გადაირჩინოს და დამოუკიდებელი განვითარების მტკიცე საფუძველი აავსოს.“

როგორც ჩანს, 1918 წლის 26 მაისის დამოუკიდებლობის აქტი რუსეთს ბრალს არ სდებს საქართველოს დამოუკიდებლობის ხელყოფაში და აღნიშნულია, რომ საქართველო „თავისი ნებით“ შეუერთდა რუსეთს, „გარეშე მტერთაგან დაცვის“ პირობით. სწორედ ამას ამტკიცებდა მეფის რუსეთის ოფიციალური ისტორიოგრაფია, მაგრამ ეს ისტორიულ სიმართლეს არ შეესაბამება.¹⁹ რატომ არაფერია ნათქვამი მანამდე რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობასა და რუსეთის აგრესიულ პოლიტიკაზე საქართველოს მიმართ? ეს შეიძლება ორი ძირითადი მიზეზით აიხსნას. რუსეთი წასული იყო სამხრეთ კავკასიიდან და საქართველოს იმ მომენტში რუსეთისაგან საფრთხე ისედაც აღარ ემუქრებოდა; ასევე, საქართველო იძულებული იყო, თავის დასაცავად „საკუთარი ხელმწიფოებრივი ორგანიზაცია შეექმნა“.

აქ ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ 1918 წლის 26 მაისის საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტის ჩანაწერი პირდაპირ ამბობს – „საქართველომ და მასთან ერთად ამიერკავკასიამ თვით იდევს თავს საკუთარი საქმეების გაძლოლა და პატრონობა და შესაფერი ორგანოებიც შექმნეს“. ეს ჩანაწერი მიუთითებს ერთობლივად საქართველოსა და იმავდროულად ამიერკავკასიის მართვა – გაძლოლის შესაძლებლობაზეც, რაც იძლევა იმის ვარაუდის საფუძველს, რომ მაშინდელ საქართველოს ხელისუფლებას ის ვარიანტიც შესაძლებლად მიაჩნდა – საქართველოს დამოუკიდებლობაც გამოეცხადებინა და ამასთან, კავკასიის ერთიანობის გაძლოლაც გაეგრძელებინა. თუმცა, პირდაპირ ვკითხულობთ, რომ ამის მიღწევის პრობლემა სწორედ გარეშე ძალებმა შექმნეს. კერძოდ, „გარეშე ძალის ზეგავლენით ამიერკავკასიის ერთი შემაერთებული კავშირი დაირღვა და ამიერკავკასიის პოლიტიკური მთლიანობაც დაიშალა.“

აღსანიშნავია, რომ უფრო მოგვიანებით, დამოუკიდებლობის აქტი შესაბამისი ჩანაწერებით ასევე თან ერთვის 1921 წლის საქართველოს კონსტიტუციასაც, რომლითაც, საქართველოში ფაქტობრივად ყალიბდებოდა უნიტარული დემოკრატიული რესპუბლიკა, ამავე

¹⁸ 1918 წლის 26 მაისის საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტი.

¹⁹ მაცაბერიძე მ., საქართველოს პოლიტიკური სისტემა, თბ., 2019, 109-116.

დროს, უნიტარიზმის პრინციპს უთავსებოდა ფართო ადგილობრივი თვითმმართველობა და ავტონომიური მმართველობის დაშვება ზოგიერთი კუთხისთვის (აფხაზეთი, ბათუმის მხარე, საინგილო). ადგილობრივ თვითმმართველობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა ჭეშმარიტი დემოკრატიული წყობილების დამკვიდრების საქმეში. უნდა ითქვას ისიც, რომ განსახილველი სამართლებრივი აქტები საქართველოს „დაპყრობისგან თავის გადარჩენის“, „საერთაშორისო ურთიერთობის ყველა წევრთან კეთილმეზობლური განწყობილების დამყარების“ სურვილში, თუ მაშინდელ ისტორიულ ვითარებასა და კონტექსტსაც მოვიშველიებთ, საერთაშორისო თვალსაზრისით, სწორედ რომ ევროპულ ორიენტაციას გულისხმობდნენ.

საქართველოსა და საერთოდ ამიერკავკასიის რუსეთის ბატონობისგან თავის დაღწევა მხოლოდ ხელსაყრელი ვითარების არსებობის დროს, ანუ რუსეთის იმპერიის მნიშვნელოვანი სამხედრო მარცხის ან თავად რუსეთის იმპერიაში დაწყებული დიდი შიდაპოლიტიკური რყევების პირობებში შეეძლო, როდესაც რუსეთს აღარ ეცლებოდა, ან აღარ შეეძლებოდა ბატონობის შენარჩუნება ამ რეგიონში.

3. საქართველოს ძალისხმევა კავკასიის ერთიანობისათვის

დამოუკიდებლობისთვის სწრაფვასთან ერთად, ცხადი ხდება იმ პერიოდის ძალისხმევა კავკასიის ერთიანობის თვალსაზრისით, რაც კიდევ უფრო დეტალურად განსახილველი და გასაანალიზებელია. 1917 წლის ოქტომბრის რევოლუციის გამარჯვებისთანავე ამიერკავკასიაში უფლებამოსილებას წყვეტს რუსეთის დროებითი მთავრობის მიერ დანიშნული სამხარეო ორგანო – ოზაკომი.

ამ დროს საქართველო იწყებს მუშაობას ამიერკავკასიის დამოუკიდებლობისთვის. აღსანიშნავია, რომ ნოე ჟორდანიას ამ მომენტში ყველა სოციალური კლასის მხარდაჭერა ჰქონდა, თუმცა ისე უნდა ემოქმედა, რომ სახელმწიფოს შენება არ დამსგავსებოდა მუშათა სახელმწიფოს შენებას, რაც სხვა კლასებს, მაგალითად გლეხობას ან ბურჟუაზიას დააფრთხობდა. 1917 წლის ნოემბერს საოპერო თეატრში მოწვეულ იქნა ეროვნული ყრილობა, სადაც თავი მოიყარეს ქართული პოლიტიკური პარტიების და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების წარმომადგენლებმა. ნოე ჟორდანიამ, ნაიკითხა მოხსენება – „დღევანდელი მომენტი და ქართველი ერის პოლიტიკური მდგომარეობა“. მოხსენებაში ნოე ჟორდანიამ მხარი დაუჭირა საქართველოს და ამიერკავკასიის ფედერაციის დამოუკიდებლობას. ყრილობამ აირჩია საქართველოს ეროვნული საბჭო, რომლის თავმჯდომარედ ჟორდანიამ იქნა არჩეული. საბჭოს უნდა მოემზადებინა საფუძველი ქართველი ერის სახელმწიფოებრივი ორგანიზებისთვის. აღსანიშნავია, რომ ჟორდანიამ შემდგომში გახდა სეიმის წევრიც.

ამ ვითარებაში ქართველების ძალისხმევით, ვიდრე საბჭოთა მთავრობა ამიერკავკასიაში თავის ძალაუფლებას გაავრცელებდა, ამიერკავკასიის პოლიტიკურმა ძალებმა შექმნეს სამხარეო ხელისუფლების ორგანო – ამიერკავკასიის კომისარიატი, რომელმაც ფუნქციონირება 1917 წლის 15 ნოემბერს დაიწყო.²⁰ ამიერკავკასიის კომისარიატი აღმასრულებელი ხელისუფლების ფუნქციას ასრულებდა.²¹

ამიერკავკასიის კომისარიატი, როგორც ამიერკავკასიის სამხარეო ხელისუფლების ორგანო, შეიქმნა თბილისში საქართველოს სოციალ-დემოკრატიების (მენშევიკების) და ესე-

²⁰ სურგულაძე ა., ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტომი I, თბ., 1975.

²¹ შველიძე დ. (რედ.), საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921), ენციკლოპედია, თბ., 2018, 22.

რების, სომეხი დაშნაკებისა და აზერბაიჯანელი მუსავატების მიერ. კომისარიატს თავმჯდომარეობდა – ეგვიპტი გეგეჭკორი, ხოლო იუსტიციის მინისტრი იყო შალვა ალექსიმესხიშვილი (კომისარი).²² ამიერკავკასიის კომისარიატის მიერ თბილისში 1918 წლის 10 (23) თებერვალს მოწვეულ იქნა ამიერკავკასიის ქვეყნების წარმომადგენლობითი ხელისუფლების ორგანო, კერძოდ – ამიერკავკასიის სეიმი. ეს იყო ამიერკავკასიის უმაღლესი საკანონმდებლო უფლებამოსილებების მქონე ორგანო.

სიტყვა „სეიმი“ პოლონური სიტყვისგან წარმოსდგება და ნიშნავს პარლამენტს²³. საკანონმდებლო ხელისუფლების ორგანოს (ქვედა პალატა), რომელიც მინისტრთა საბჭოს საქმიანობაზე კონტროლს ახორციელებს, პოლონეთის რესპუბლიკაში დღესაც სეიმის სახელწოდებით მოქმედებს.²⁴ აღსანიშნავია, რომ ნოე ჟორდანიას, რომლის სახელსაც უკავშირდება ამიერკავკასიის რესპუბლიკის დამოუკიდებლობისა და შემდგომში საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება, 1891-1892 წლებში სწავლობდა ვარშავის უნივერსიტეტში.²⁵ ზოგიერთი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ამიერკავკასიის უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოსთვის – „სეიმის“ დარქმევა სწორედ ნოე ჟორდანიას ვარშავაში მოღვაწეობასა და მის ინიციატივებს უკავშირდებოდა.²⁶

სეიმი მოწვეულ იქნა ამიერკავკასიის დამოუკიდებლობის გამოყოფის იურიდიული გაფორმებისთვის. შედგებოდა ამიერკავკასიიდან არჩეული სრულიად რუსეთის დამფუძნებელი კრების წევრებისაგან. სეიმის თავმჯდომარედ არჩეულ იქნა ნიკოლოზ (კარლო) ჩხეიძე.²⁷ სეიმი რეგიონის ერთა შეთანხმების მაკოორდინირებელ საშუალებად გამოცხადდა.²⁸ ამიერკავკასიის კომისარიატმა სეიმის მოწვევით ხაზი გაუსვა ამ რეგიონის რუსეთიდან გამოყოფას, თუმცა ოფიციალურად დამოუკიდებლობა ჯერ არ იყო გამოცხადებული. სეიმში ჩამოყალიბდა სამი ფრაქცია: მუსულმანთა ფრაქცია (მუსავათელები და უპარტიოები) – 50; სოციალდემოკრატები (მენშევიკები) – 32 წევრი და დაშნაკების ფრაქცია – 2729. ამიერკავკასიის სეიმის 1918 წლის 22 აპრილის სხდომაზე უკვე გამოცხადდა ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკის დამოუკიდებლობა და ამავე სხდომაზე ჩამოყალიბდა სამთავრობო კაბინეტი აკაკი ჩხენკელის მეთაურობით. ამით ამ „ქვეყნის“ სრული დამოუკიდებლობა გამოაცხადა, რაც სეიმმა უცხო ქვეყნებსაც ამცნო.³⁰ ჩხენკელი იყო როგორც მთავრობის თავმჯდომარე, ასევე, იმავდროულად – საგარეო საქმეთა მინისტრიც. შინაგან საქმეთა მინისტრად დანიშნულ იქნა ნოე რამიშვილი. აღსანიშნავია, რომ ჩხენკელის თავმჯდომარეობით მოქმედ ხელისუფლებაში ერთ-ერთ მინისტრს წარმოადგენდა აზერბაიჯანელი ფ.ჰ. ხოისკი, რომელიც შემდგომში აზერბაიჯანის დამოუკიდებელი რესპუბლიკის აღ-

²² გაზ. „ერთობა“, №105, 1919.

²³ უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, <<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=3&t=36125>> [19.11.2022].

²⁴ Konstytucja RP, Art. 95, <<https://www.prezydent.pl/prawo/konstytucja-rp/iv-sejm-i-senat>> [19.11.2022].

²⁵ ქართველები უცხოეთში, ნოე ჟორდანიას ბიოგრაფია და მოღვაწეობა, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, <<http://www.nplg.gov.ge/emigrants/ka/00000379/>> [19.11.2022].

²⁶ პოლონურ-ქართული კომისიის ისტორიკოსთა საერთაშორისო კონფერენცია და გამოფენა ეროვნულ არქივში, ამიერკავკასიის რესპუბლიკისა და სეიმის 100 წლისთავი, თბ., 2018.

²⁷ საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის სამოქალაქო განათლების განყოფილება.

²⁸ ქაზეშაძე ფ., ბრძოლა ამიერკავკასიისათვის 1917-1921, თბ., 2016.

²⁹ გაზ. „ჰორიზონტი“, თბ., 1917.

³⁰ ჯანელიძე ო., საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 2018, 25-26.

მასრულებელი ორგანოს თავმჯდომარე გახდა³¹, ხოლო ასევე მინისტრის თანამდებობა ეკავა ეროვნებით სომეხ ჰ. ქაჯაზუნის, რომელიც სომხეთის რესპუბლიკის დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ ასევე, პრემიერ-მინისტრის პოსტზე იქნა წარდგენილი.³²

სამართლებრივი თვალსაზრისით, აღსანიშნავია, რომ სეიმმა შეძლო არაერთი საკანონმდებლო აქტის მიღება, რომელთაგან ერთ-ერთი მაშინდელი კანონი დღესაც მოქმედებს.³³ კერძოდ, ეს არის კანონი, რომელიც ითვალისწინებდა კალენდრის მნიშვნელოვან ცვლილებას. კერძოდ, კალენდარი 17 აპრილის შემდეგ, 18 აპრილის ნაცვლად, გადადიოდა 1 მაისს, რაც დაკავშირებული იყო იულიუსის კალენდრიდან გრიგორიანულ კალენდარზე გადასვლასთან.

1918 წლის 3 მარტს რუსეთმა გერმანიასთან და მის მოკავშირეებთან დადო ბრესტის ზავი, რომელიც ითვალისწინებდა ბათუმის, ყარსისა და არტანის ოლქების თურქეთისათვის გადაცემას. ფაქტობრივად ოსმალეთის მთავრობამ აიძულა მოსკოვი კავკასიაში ტერიტორიები დაეთმო, თუმცა ამიერკავკასიის კომისარიატმა ამაზე უარი განაცხადა.³⁴ თურქეთი ზავით გადაცემულ ოლქებს ითხოვდა. ამიერკავკასიამ მასთან შეუთანხმებელი ეს მოთხოვნები უარყო და შეეცადა დიპლომატიური გზით მოეგვარებინა შექმნილი ვითარება.

1918 წლის მარტში ქალაქ ტრაპიზონში დაიწყო აქტიური მოლაპარაკებები ამიერკავკასიასა და თურქეთს შორის, თუმცა ეს მოლაპარაკება წარმატებული არ აღმოჩნდა, ვინაიდან თურქეთის არმიამ საომარი მოქმედებები მაინც დაიწყო და აპრილისათვის უკვე დაკავებული ჰქონდათრბათუმი, ოზურგეთი, მესხეთი. თურქული ჯარების შეჩერება მხოლოდ მდინარე ჩოლოქზე მოხერხდა. 1918 წლის 22 აპრილს სწორედ შექმნილი ვითარების გადასაწყვეტად შეიკრიბა ამიერკავკასიის სეიმი. შეკრებაზე გადაწყდა, რომ ამიერკავკასიის დამოუკიდებლობის ოფიციალურად გამოცხადების შემთხვევაში შესაძლებელი იქნებოდა თურქეთის აგრესიის თავიდან აცილება. მათ ფართო და პოლიტიკურად გაერთიანებული რეგიონი (გეო) პოლიტიკურად, განვითარების პერსპექტივითა და იდეოლოგიურად უფრო სიცოცხლისუნარიანად წარმოედგინათ.³⁵

ამიტომ, 1918 წლის 22 აპრილს გამოცხადდა დამოუკიდებელი სახელმწიფოს – ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკის შექმნა. სეიმმა მიიღო გადაწყვეტილება აკაკი ჩხენკელის მეთაურობით თურქეთთან საზავო მოლაპარაკების გაგრძელების თაობაზე.

4. დასკვნა

რთული სათქმელია შეიძლება თუ არა საქართველოს დამოუკიდებლობასთან ერთად ამიერკავკასიის ერთიანობის შენარჩუნებაც და როგორი იქნებოდა მისი სამართლებრივი თუ

³¹ <<http://www.milliarxiv.gov.az/az/axc-yaradilmasi-ve-onon-beynelxalq-alemde>> [19.11.2022].

³² <http://www.academhistory.am/images/Patmabanasirakan_handes/2018-3/2018-1.pdf> [19.11.2022].

³³ Закон – Дней в Закавказье Календар Стиля, Закавказская Демократическая Федеративная Республика, 1918.

³⁴ Noack D. X., Vor 100 Jahren marschierte die Rote Armee in Georgien ein, Ausgabe vom 20/02/2021, 15, <<https://www.jungewelt.de/artikel/396920.geschichte-georgiens-rote-fahne-%C3%BCber-tiflis.html>> [19.11.2022].

³⁵ ბრისკუ ა., კარლის უნივერსიტეტი, პრალა, მოხსენება – „ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკა“, 15/07/2018.

კონსტიტუციური რეგულირება. მაგალითად თუნდაც იმგვარად, რომ საქართველო, როგორც დამოუკიდებელი რესპუბლიკა, გააგრძელებდა ერთიანი კავკასიის სახელით საგარეო ურთიერთობების წარმართვასა და მშვიდობის დამყარებას რეგიონში, მასში შემავალი სხვა დამოუკიდებელი სახელმწიფოების შიდა საქმეებში ჩარევის გარეშე. თუმცა, ცხადი ხდება, რომ 1917 წლიდან რუსეთში შექმნილი მდგომარეობით, საქართველოს შეექმნა ისტორიული ვითარება, როდესაც ის საქართველოს დამოუკიდებლობასთან ერთად, კავკასიის რუსეთისგან დამოუკიდებლობასა და ერთიანობასაც ცდილობს. ამ მიზნით იქმნება შესაბამისი ორგანოები და მუშავდება არაერთი სამართლებრივი აქტი.

შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ამ პროცესის ხელმძღვანელობა საქართველოს მიერ ადვილი და ამასთან შემთხვევითიც არ იქნებოდა. რა შეიძლებოდა ყოფილიყო ამის ხელშემწყობი ფაქტორები? ერთი ეს იყო რუსეთის ინტერესების განელება კავკასიისადმი და ამ ქვეყნიდან მომავალი საფრთხეების შემცირება, მეორე საქართველოს ინიციატივიანობა მისი რუსეთისგან დამოუკიდებლობაზე, საერთო აგრესიის შეჩერებასა და ევროპული განვითარებისათვის, და მესამე – საქართველოში ისეთი პოლიტიკური ფიგურებისა და პიროვნებების არსებობა, რომლებიც მისაღები იქნებოდნენ, ეხელმძღვანელად ამ პროცესისთვის ერთიანი კავკასიის სახელით და ეს მისაღები იქნებოდა კავკასიის ქვეყნებისთვის მათი ერთიანი ინტერესების დაცვის მიზნით. შესაძლებელია კიდევ უფრო ნათლად გამოიკვეთოს თვითოეული გარემოება, კერძოდ: როდესაც საუბარია დიდი ქვეყნების სისუსტესა თუ სიძლიერეზე, ალბათ ამ თვალსაზრისით შესაძლებელია მსჯელობა გეოპოლიტიკური ინტერესების სიხშირესა და ინტენსივობაზეც, რაც არის ყოველთვის შედარებითი რომელიმე მეორე ქვეყნის ან ქვეყნების ჯგუფის ანალოგიურ ინტერესებთან მიმართებით. რამდენადაც ერთი ძლიერდება, შესაძლებელი ხდება მეორეს შენელება. შესაძლებელია ვარაუდი, რომ როდესაც არსებობს მაღალი ორმხრივი ინტერესები მაგალითად საქართველოსა და ევროპას შორის, ეს მიუთითებს ამ ინტერესების სიძლიერეზე, რაც ძირითადად მიღწევადს ხდის რთულ მიზნებსაც. მაგალითად, ცნობილია რამდენიმე წლის წინ საქართველომ როგორ მოიპოვა დიდი წარმატება ევროპასთან ვიზალიბერალიზაციისა და უვიზო მიმოსვლის სფეროში.

საქართველო მრავალეროვანი ქვეყანაა და ხასიათდება ტოლერანტობის მაღალი ხარისხით, რაც მისი უპირატესობაა და ეს ქმნიდა შესაძლებლობას ქვეყანაში ისეთი საზოგადო თუ პოლიტიკური მოღვაწეების არსებობის, რომლებსაც უნარი ჰქონდათ მაგალითად, კავკასიის რეგიონში ეცადათ, გარკვეული ინტერესების გაერთიანება თუნდაც მცირე ხნით და აღნიშნულს ჩადგომოდნენ სათავეში. მაგალითად, თუნდაც იმგვარად, როგორც განსახილველ პერიოდში იყვნენ ნიკოლოზ ჩხეიძე, აკაკი ჩხენკელი და სხვები.

ინიციატივა და უკეთეს მომავალზე ფიქრი არის სწორედ წარმატების საწინდარი. განხილულ ისტორიულ პირობებში შეიმჩნევა, რომ საქართველოს მისწრაფება საკუთარი ძალებით, გარეშე აგრესიის შეჩერების, ქვეყნის შენების და ევროპასთან კიდევ უფრო მეტად დაახლოების – ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნებისთვის გარკვეულ საწყის ეტაპზე მისაბადი აღმოჩნდა. სწორედ ამის მაგალითად შეიძლება ჩაითვალოს, ამიერკავკასიის კომისარიატისა და სეიმის შექმნა და ჩამოყალიბება სწორედ თბილისში და რაც მთავარია ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკის დამოუკიდებლობის გამოცხადება. თუ ეს საკითხები დღევანდელი გადასახედიდანაც შეფასდება, გამოიკვეთება, რომ მართალია კავკასიის ზემოთ აღწერილი რაიმე ფორმის ერთიანი რესპუბლიკის არსებობა დღესდღეობით არარელევანტურია როგორც პოლიტიკური, ისე სამართლებრივი თვალსაზრისით, მაგრამ ცხადია, კა-

კავსიის რეგიონში საქართველოს ყველაზე მეტი სწრაფვა და მიღწევები გააჩნია ევროპასთან ინტეგრაციის კუთხით, და ამასთან, შეიძლება იმის ვარაუდიც, რომ საჭირო მზაობის შემთხვევაში საქართველომ შეიძლება მოახერხოს მისივე ხელმძღვანელობით ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნების შერიგებისა და ევროპასთან უფრო მეტად დაახლოებისთვისაც შეიტანოს წვლილი.

ბიბლიოგრაფია:

1. საქართველოს კანონი „ოკუპირებული ტერიტორიების შესახებ“, სსმ, 28, 23/10/2008.
2. საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტი, 26/05/1918.
3. ბრესტის საზავო ხელშეკრულება, 3/03/1918.
4. ავალიშვილი ზ., საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში, თბ., 1990, 17.
5. აკაკი ჩხენკელის საიდუმლო წერილი 22 მაისი 1918, ქალაქი ბათუმი. საქართველოს ეროვნულ საბჭო №866, 25 მაისი, <<https://civil.ge/ka/archives/243561>> [19.11.2022].
6. გაზ. „ჰორიზონტი“, 1917.
7. გაზ. „ერთობა“, №30, 7/02/1918.
8. გაზ. „ერთობა“, №105, 1919.
9. ბრისკუ ა., კარლის უნივერსიტეტი, პრალა, მოხსენება – „ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკა“, 15/07/2018.
10. ინასარიძე კ., პატარა „ოქროს ხანა“, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921), რადიოდოკუმენტაცია, მიუნხენი, 1984.
11. მაცაბერიძე მ., საქართველოს პოლიტიკური სისტემა, თბ., 2019, 109-116.
12. ჟორდანიას ნ., ჩემი წარსული, თბ., 1990.
13. საქართველო, ენციკლოპედია, ტომი I, თბ., 2007, 250.
14. საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 17, აღწერა პირველი, საქმე №8036.
15. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, ენციკლოპედიური განმარტება, <<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=5&t=18705>> [19.11.2022].
16. სილაგაძე ა., საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა (1917-1918), თბ., 2000, 64.
17. სურგულაძე ა., ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტომი I, თბ., 1975.
18. უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, <<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=3&t=36125>> [19.11.2022].
19. ქაზემზადე ფ., ბრძოლა ამიერკავკასიისათვის 1917-1921, თბ., 2016.
20. ქართველები უცხოეთში, ნოე ჟორდანიას ბიოგრაფია და მოღვაწეობა, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, <<http://www.nplg.gov.ge/emigrants/ka/00000379/>> [19.11.2022].
21. შველიძე დ. (რედ.), საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921), ენციკლოპედია, თბ., 2018, 22.
22. ხუნდაძე მ., ამიერ-კავკასიის სეიმი, ახალი კვალი, თბ., 1918, 2-3.
23. ჯანელიძე ო., საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 2018, 25-26.
24. Законь – Дней въ Закавказье Календар Стиля, Закавказская Демократическая Федеративная Республика, 1918.
25. Konstytucja RP, Art. 95, <<https://www.prezydent.pl/prawo/konstytucja-rp/iv-sejm-i-senat>> [19.11.2022].
26. Bayur Y. H., History of Turkish Revolution, Vol. III, Part IV, Ankara, 1983, 173-178.

27. *Hazırlayan Y., Tosun H. (eds.)*, International Symposium on the Relations of Ottoman Empire – Azerbaijan During the World War I and Islamic Army of the Caucasus, International Symposium Papers, Ankara, 2021, 224, 407.
28. *Noack D. X.*, Vor 100 Jahren marschierte die Rote Armee in Georgien ein, Ausgabe vom 20/02/2021, 15, <<https://www.jungewelt.de/artikel/396920.geschichte-georgiens-rote-fahne-%C3%BCber-tiflis.html>> [19.11.2022].
29. <<https://archive.gov.ge/>> [19.11.2022].
30. <<http://www.milliarxiv.gov.az/az/axc-yaradilmasi-ve-onon-beynelxalq-alemde>> [19.11.2022].
31. <http://www.academhistory.am/images/Patmabanasirakan_handes/2018-3/2018-1.pdf> [19.11.2022].